

I. FEJEZET

MINDENEKELŐTT: FOGALMAK KÖRÜljÁRÁSA

Ebben a könyvben a hiedelmek bennünket elsősorban vagy szinte kizárólagosan folklorisztikai szempontból érdekelnek. Ennek az elhatárolásnak természetesen megvan az indoka, hisz a hiedelmekkel a folklorisztikán kívül más tudományok is foglalkoztak és foglalkoznak. Utalni lehet ezzel kapcsolatban az éppen tíz esztendővel ezelőtt megtartott visegrádi hiedelemkonferenciára, amelynek előadásai sorában a humán és reál tudományok számos képviselője mondta el elképzeléseit és ismereteit a maga szakterülete hiedelméről alkotott felfogásáról. (A tanácskozás anyaga megjelent: Hiedelemrendszer és társadalmi tudat I—II., Budapest, 1980.) Ennek megfelelően beszéltek a hiedelmek lélektani, vallási, politikai, tömegkommunikációs, filozófiai, nyelvészeti vonatkozásairól, és minthogy tág felfogásuk szerint a hiedelem az, amit nem tudunk, hanem feltételezzük meglétét, ilyen értelemben beszélhetünk akár történelmi hiedelmekről, földrajzi hiedelmekről, fizikai hiedelmekről, csillagászati hiedelmekről stb., stb.

Ez a tanácskozás döbbsentette rá a kutatókat — és a konferencia anyagának olvasóit is természetesen —, hogy mindennapi életünk és gondolkodásunk voltaképpen át meg át van szöve hiedelmekkel; ismereteink, vélekedéseink, elképzeléseink, sőt ítéleteink és állásfoglalásaink jelentős része is hiedelmeken alapszik. Mindezt számos példával is illusztrálni lehetne, ami azt bizonyítaná, hogy az „igaznak”, „valósnak” felfogott értesülések, ismeretek hiedelmeknek bizonyulnak mindaddig, míg reális vagy irreális tartalmukról meg nem győződünk; modern korunk számos olyan tényre döbbsentett rá bennünket, hogy tulajdonképpen hiedelmek alapján gondolkodtunk. Számos ország nemzetgazdasága volt kénytelen revideálni a természeti kincsei gaz-

dagságáról alkotott hiedelmeit, amikor az energiaválság kényszere a saját energiahordozók kiaknázását helyezte előtérbe. Nem egy olyan ország van, ahol az államilag kialakított és fejlesztett identitástudat ilyen értelemben vett történeti vagy őstörténeti hiedelmeken alapszik. S nem egy ilyen gazdasági és politikai hiedelemmel kell számolnia korrunk hiedelmekutatásának, bennünket azonban — mint említettük is — a jelen pillanatban nem foglalkoztat a hiedelmek minden típusa.

Hogyan is áll tehát a helyzet akkor, ha a hiedelmeket a folklorisztika szempontjából, közelítjük meg? Nyilvánvaló, hogy népi hiedelmekről lehet szó, hisz ez a tudományszak a néphagyománnyal, azon belül is a szellemi kultúra jelenségeivel foglalkozik. Mivel azonban már a bevezetőben szó esett a folklórnak két lehetséges elágazásáról: a hagyományos folklórról és a mai folklóról, az is nyilvánvaló, hogy ennek alapján indokoltnak látszik szót ejteni a *hagyományos népi hiedelmekről* és a *modern hiedelmekről*, amelyek a „nép” fogalom tágabb értelmezése következtében tartoznak a folklór érdeklődési területébe. (Az más kérdés, hogy a marslakókról és ufókról, valamint a kicsi zöld emberkékről szóló modern hiedelmek mily mértékben folklór jellegűek és csillagászati-űrkutatási hiedelmek is egyben.) E két folklór témakör kutatása sok tekintetben azonos vagy egymáshoz közel álló eredményt hozhat, ha nem tekintjük azt is csupán hiedelemnek, hogy a modern hiedelmek tekintélyes része alapjában véve a hagyományos népi hiedelmek motívumaira, működési mechanizmusára, eszközkészletére, sőt verbális momentumaira vezethető vissza. Erről azonban még szó lesz, ha szerét ejtjük a „miért hiszünk a hiedelmekben” kérdéskör alaposabb vizsgálatának. Mivel bennünket a jelen pillanatban a hagyományos népi hiedelmek érdekelnek, az alábbiakban már csupán ennek közelebbi meghatározására törekszünk, szem előtt tartva mindazokat az irodalmi utalásokat, amelyeket a tudományszak felmutatott.

A hagyományos népi hiedelmek fogalma azokat a vélekedéseket, állításokat, magyarázatokat foglalja magába,

amelyeket a hagyományos értelemben vett „nép” jellegzetes rétegei, csoportjai s az ide sorolható egyének nyilvánítanak ki egyrészt szóban, másrészt cselekedeteik, viselkedésük által a mindennapi élet, a természeti világ, valamint természetfelettinak tekintett régiók jelenségeivel kapcsolatban. Ez a körülírás természetesen további árnyalásra szorul, s erre az alábbiakban teszünk kísérletet.

Az itt tárgyalt hiedelmek körébe természetesen nem tartoznak bele azok az állítások, magyarázatok, amelyeknek birtokába a „nép” iskoláztatása, felekezeti hovatartozása, újabban a tömegtájékoztatási eszközök által jut. Ez azt jelenti, hogy a természettudományos világkép által nem befolyásolt, illetőleg annak eredményeit és törvényeit figyelembe nem vevő világlátásról és -értelmezésről van szó, amely túlnyomórészt a tételes vallások tanaira sincs tekintettel, bár — mint a későbbiekben látni fogjuk — a hagyományos népi hiedelemvilág mégis számos szállal kötődik a religiózus világképhez is. Az eddig elmondottak már bizonyára sejteni engedik, hogy sajátos s igen összetett részterülete a folklórnak a népi hiedelemvilág, amelynek felvázolására vállalkoztunk.

További fontos jellemzője a hagyományos népi hiedelmeknek, hogy megismerésükhöz, birtoklásukhoz a szájhagyományozás folyamatai útján jut hozzá a „nép”. Íratlan világképről van tehát szó, amely párhuzamosan létezik a természettudományos és vallásos világképpel. S ha ezekkel párhuzamba állítható, akkor kézenfekvő a kérdés, hogy a benne megfogalmazottak hogyan viszonyulnak e kettőhöz.

A hagyományos népi hiedelmek — a népi tudást nem tekintjük ide tartozónak; erről később lesz szó — a természettudományos világképet megelőző történeti periódus emlékeinek tekinthetők. Annak a hosszú emberi fejlődési szakasznak mai csökevényei, amelynek során az emberi gondolkodás a világ jelenségeit a természeti törvények ismerete hiányában természetfeletti tényezők létével és megnyilvánulásaival értelmezte. Mindez azt jelenti, hogy a mai, modern természettudományos világkép összeegyeztethetetlen a hagyományos népi hiedelmek világával; a kettő ki-

zárja egymást. Vegyünk erre egy példát, mintegy már most betekintést kínálva a népi hiedelmek megkapóan bájos és naiv világába.

Egyik közép-bánáti adatközlőnket — idős nyugdíjast — arról faggattuk, hogy mit tud az időjárásról, mit mondtak a régiek arról, hogy honnan az eső, zivatar, égzengés. Válaszait kijelentő módon fogalmazta, de úgy, hogy az szedőgépbe mehetett volna. Eszerint az időjárást a táltosok kormányozzák. A táltosok egyébként azok, akik foggal születnek. Minden területnek megvannak a maga táltosai; a bácskaiaknak éppen úgy van táltosuk, mint a bánátiaknak. Ha valahol aszály van, annak az az oka, hogy az ottani táltos gyengébb, mint a szomszéd terület táltosa. Mert a táltosok megverekednek egymással, és amelyik a másikat legyőzi, egyben az esőt is elveszi tőle. A táltos egyébként meg szokott jelenni a népek között is. Ha betér valahová, csak tejet kér. Vagy friss tejet, vagy aludttejet. Ha nem adnak neki, vagy letagadják, hogy van tejük, bosszút forral. Távozta után — egyszerűen eltűnik — zivatart és jégverést küld a környékre. A muravidékiek azt is tudják, hogy ilyenkor sárkányon lovagol, sokan a sárkány lelógó hatalmas farkát is látni vélték, amikor a zivatar elvonult a falu fölött.

Az időjárás alakulásának természettudományos magyarázatára nem térünk ki. Azt mindenki megtanulhatta az iskolában. E két értelmezés egybevetése alapján nyilván mindenki előtt érthetővé válik a különbség a népi hiedelmek világképe és a természettudományos világkép között. A hiedelmeket és a hiedelemlényeket tárgyaló részben egyébként lesz még alkalmunk kitérni hasonló leírásokra.

A tételes vallások világképe zárt rendszer alapján alakult ki, s az is sok vonásában eltér a hagyományos népi hiedelmek által kialakított világképtől. A monoteisztikus világkép egész más hierarchiát sugall, mint ami a népi hiedelmek alapján megrajzolható. A népi hiedelemvilágban egymás mellett léteznek olyan képzetek, amelyek egyébként az emberi gondolkodás más-más korszakában alakultak ki, a nép azonban egymás mellett tudja őket, tehát a hiedelmek

rendszerében megvan a helyük. A vallásos világkép és a hagyományos népi hiedelmek világképe azonban korántsem esik oly messze egymástól, mint a népi hiedelmek és a természettudományos világkép. A vallás-, mitológia- és művelődéstörténeti kutatások ugyanis kimutatták, hogy a tételes vallások számos egyetemes emberi hiedelmet magukba olvasztottak, a maguk dogmarendszeréhez igazították, ennek megfelelően azt mondhatjuk, hogy a hagyományos értelemben vett „nép” napjainkban is úgy tudja, hogy hiedelmeinek szinte mindegyike összeegyeztethető a vallással, ezért kicsi a távolság a jámbor vallásosság és a népi hiedelemvilág között.

A későbbiek során látni fogjuk, hogy számos adatközlő szerint a boszorkányok például „isten vadászai”, a javasasszonyok („vracsarak”) képességüket a rontásra és a rontás elhárítására „istentől kapták”, a minden faluban megtalálható boszorkányok — legálábbis kifelé — istenfélő és templomjáró öregasszonyok, s a rontás és a rontás elhárítása vallásos színezetű imádságok által történik. A tapasztalat mondatja azt velünk, hogy a hagyományos népi hiedelmek legjobb ismerői általában a mélyen vallásos öregek köréből kerülnek ki. A világ keletkezéséről hallható dualisztikus teremtmésmondák ma már keresztény színezetben jelennek meg, bár a más népeknél gyűjtött archaikus anyagban nem az isten és demiurgosza, az ördög az, aki a földet teremti. A példák természetesen tovább sorolhatók.

A hagyományos népi hiedelmek összessége adja a néphit; a „néphit” szóösszetételben azonban a *hit* nem reliigiózus értelemben veendő. A hagyományos népi hiedelemvilág legjobb letéteményesei ugyanis a maguk választotta vagy örökölt kapott vallásfelekezetének világképe mellett, azzal párhuzamosan — úgy is fogalmazhatnánk: annak árnyékában — birtokolják a néphitét, általában azzal összeegyeztethetőnek tartják, sőt az esetek legnagyobb részében tudatukban össze is mosódnak a határok a vallási tételek és a néphit javallotta vélekedések között. A néphit összefoglaló jellegű fogalmát az újabb irodalomban a *népi hiedelemvilág* fogalom kezdi felváltani, Dömötör Teklának a

bevezető részben már említett kötete is „A magyar nép hiedelemvilága” címmel jelent meg.

Az újabb kutatások szerint a népi hiedelemvilág rendszerként fogható fel, sajátos hierarchiával, amely nem tekinthető egységesnek; a magyar népi hiedelemvilág is mutatja a táji és történeti tagoltságot: a megfelelő részekben alkalmunk lesz utalni arra, hogy a jugoszláviai magyarság körében korántsem lehet mindenütt előforduló, azonos elterjedtséget mutató hiedelemlényekről vagy hiedelemmotívumokról beszélni. Ez természetes is, hisz a népi hiedelemvilág történeti jellegű, erősen rétegezett, s különböző korok s bizonyára társadalmi formációk műveltségének, ideológiájának, religiózus jelenségeinek nyomait őrizte meg s mentette át korunkra csökevények formájában, s ötvözte rendszerré.

A *népi hiedelemvilág* (vagy néphit) nem azonosítható a *népi vallásossággal*. Ezt az utóbbit a vallási (vagy szakrális) néprajz vizsgálja, s az egyetemes magyar folklorisztika szerencséje, hogy ezen a téren — a megboldogult Bálint Sándor munkálkodása nyomán — alapvető előmunkálatokkal rendelkezik. A népi vallásosság ugyanis úgy fogható fel, mint a tételes vallásnak a hagyományos értelemben vett „nép” körében való mindennapos gyakorlata, e jámbor vallásgyakorlással kapcsolatos szokásoknak, hiedelmeknek összessége. A népi vallásosság számos vonatkozásában eltér az egyházilag jóváhagyott és szorgalmazott vallásgyakorlattól, s egy sereg olyan archaikumot mentett át napjainkra, amelyet a hivatalos egyház a maga gyakorlatában rég meghalladott. Elég itt csak az utóbbi évtizedekben újra felfedezett apokrif jellegű népi imákra gondolnunk, amelyek már csak 80—90 esztendőss asszonyok emlékezetében maradtak meg, mint a népi vallásosságnak — nyelvi és tartalmi tekintetben — több évszázados, olykor szinte a középkori magyar nyelvű kódexeinkig visszanyúló emlékei. Ha a népi hiedelemvilág és a népi vallásosság fogalmai egymással nem is téveszthetők össze, azt a kutatás régen megállapította, hogy a hagyományos népi hiedelmek jelentős része a vallási fogalmak ismerete nélkül alig lenne értelmezhető.

Mivel a népi hiedelemvilág legarchaikusabb rétege minden bizonnyal a tételes vallásokat megelőző korszakokból maradt fenn napjainkig, nem tarthatjuk meglepőnek, hogy ezek a hiedelmek napjainkban és a közelmúltban a keresztény értelmezés mezében bukkantak vagy bukkannak fel. Vallási kategóriák ismerete nélkül tehát lehetetlen e máz alól kihámozni azokat a rétegeket és motívumokat, amelyek kereszténység előtti vagy — sokkal lazább fogalmazásban — „pogánykori” nyomokat mentettek át napjainkig. Mindez azt bizonyítja, hogy a népi hiedelemvilág és a népi vallássság jelenségei sokszorosán összefüggnek egymással, nehéz őket egymástól elválasztani. Sok tekintetben a *népi tudás* is ide vonható, de erről a fogalomról később lesz szó.

Mindezek után adósak maradtunk az olvasónak a *babona* fogalmának körüljárásával, főleg azért, mivel e könyv alcíme bevezetésnek titulálja magát babonáink, hiedelmeink világába. Láttam az olvasó, hogy a két szó között nincs ott az és kötőszó. Az illetén való fogalmazás abból az okból történt, hogy a két szó nem mellérendelt fogalomként, hanem szinte egymást értelmezve került egymás mellé. A két fogalom tehát egymást értelmezi, egymással azonban fel nem cserélhető, még alapjában véve népszerűsítő jellegű munkában sem.

Érdemes először is néhány szót szentelni a *babona* fogalom etimológiájának, mert nem érdektelen. Legújabb szófejtő szótárunk — a TESZ — kifejezetten északi szláv eredetűnek tartja. Ez azért lényeges, mert a szó eredetének korábbi vizsgálói az óslávra vezették vissza, s a bogumilokhoz kötötték, vagy pedig bizonytalanul találták a szláv eredeztetést. A magyar *babona* szó hangtanilag legközelebbi rokonai az ukránban és a szlovákban találhatók meg, azonos mai jelentéssel. Ha azonban a magyarban eddig ismert legkorábbi adat jelentését nézzük, akkor láthatjuk, hogy a XVI. század elején bűvölés, varázslás, boszorkányság jelentésben fordult elő. Ezzel szemben a *babona* szó jelentése — s itt a *köznyelvi jelentésre* gondolunk — napjainkban kifejezetten negatív, elítélő előjelű. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy általában használatos mai jelentése szerint a

babona szó rosszindulatú rontást, kuruzslást, vajákossgágot jelent, tehát mindenképpen elítélendőt, olyasmit, amit irtani kell, ami a józan gondolkodással összeegyeztethetetlen. A szó jelentésében mindenképpen ott van a tévhit, amit irtani kell. Ebből látható, hogy a babona szó napjainkra kifejezetten pejorativ melléklézőként kapott, s nyilvánvalóan ez indokolhatja, hogy a hagyományos és modern hiedelmek szinonimájaként nem használható, ha arra törekszünk, hogy egy nép vagy terület népi kultúrájának tárgyilagos leírását és értelmezését adjuk. A folklorisztikának persze nem az a feladata, hogy a tévhit és vajákosság káros voltáról, e világszemlélet tévedéseiről felvilágosítsa a tömegeket. Könyvünk sem efféle feladatra vállalkozott. Mi megismerni, megérteni, megértetni kíséreljük meg a hagyományos népi hiedelemvilág jelenségeit, és elhelyezni művelődéstörténetünk egészében. Feladatunk tehát leíró-értelmező jellegű, ami persze nem azt jelenti, hogy a népi hiedelemvilágtól eredetében és céljaiban távol eső haszonleső kuruzslás támogatói vagyunk! Ez már kívül is esik érdeklődési körünkön. Ez is arra utal tehát, hogy a babona szót nem találjuk szerencsésnek, ha jelentéstartalmát a népi műveltség egyik fontos részére, a hagyományos népi hiedelemvilágra látjuk alkalmazni.

Nem lesz érdektelen egyébként néhány idézet erejéig belekukkantanunk két száz esztendővel ezelőtt írt és közzétett babonairtó könyvecskébe — közülük az egyik éppen nálunk, Zomborban jelent meg a Bittermann Nyomda kiadásában, amely ugyanazt a lakosságot dőcögő versezetű búcsús énekkel is ellátta —, s látni fogjuk, hogy definícióikban föl sem merül a népi műveltség részeként értelmezhető hagyományos hiedelemvilág, sőt: a táblalábírói adoma szintjén mindenkit félkegyelműnek tartanak, aki babonás. Lássuk először Varga János köz- és váltóügyvéd Aradon fogalmazott elképzeléseit a babonáról. Az a mű egyébként, amelyben az alábbiak olvashatók, háromszáz forinttal jutalmazott pályamű — akkori osztrák értékben.

„A babonáság a józan észnek megtévelyedése. Lelki betegség; mely azonban hála istennek, nem éppen gyógyítha-

tatlan baj. Oktalan hit; amit se a tudomány, se a vallás tételeiből nem lehet igazolni. Ha az ember valami dolognak olyan erőt tulajdonít, amivel az nem bírhat; ha az ember valami nagyon természetes dolgot éppen természet ellene-sen magyaráz." S tovább: „A bobonás ember nem gondolkozik, hanem képzelődik. S a legegyszerűbb dologban is, amit szemével láthat s eszével tudhat, a legbolondabb rendkivüliséget hiszi, képzei, mindig természet fölötti csodát s boszorkányságot kerget." Az újvidéki kisegítő bíró, majd újverbászi evangélikus református lelkész így írt: „Ezen szó »babona« jelent tévedő hitet vagy hamis hitet. Babona például az: ha valami égi s természeti tünetények, teszem napfogyatkozásnak, csillagesésnek; továbbá, ha valami számnak, imádságnak, valami álomnak, valami emberi jövendölésnek, állat hangjának, valami törésnek, valami vénasszonyi kuruzslásnak vagy még sok másféle emberi és állati cselekménynek szerencsés vagy szerencsétlen következményt, sőt mindezeknek sokszor bűbájos és isteni csuda erőt tulajdonítunk."

Mint láthatjuk, e babona meghatározásokat nem folkloristák, hanem ügyvéd és pap írta. E munkák bevallott célja a babona kiirtása volt a nép körében. Nem érdektelen azonban, hogy lényegében ezek az elmarasztaló jellegű meghatározások is — ma úgy mondanánk — a természettudományos és vallásos világképpel összevetve kísérelték meg a babona meghatározását. Ilyen szempontból tehát nem jártak rossz úton, s mint tudjuk, a hagyományos népi hiedelemvilág ma is méltányolható meghatározási kísérletei is elsősorban ezt a viszonyítási lehetőséget veszik alapul. Ezekben az elképzelésekben azonban — mint arra többször is utaltunk — az elemi elutasítás és a lekiacsinylás képezte a megközelítés alaphangját; s miközben ezek a szerzők — alapjában véve mindegyikük letagadhatatlanul korának gyermeke volt, s nem nevezhető retrográd szemléletűnek — tűzzel-vassal hadakoztak a babona ellen, a mai folklorisztika nem lehet eléggé hálás nekik, hogy mindegyikük a hiedelmeknek többé-kevésbé gazdag antológiáját hagyta az utókorra, kinyomtatva, tehát könyveik tudománytörténeti

szempontból is méltányolhatók. A jugoszláviai magyar folklorisztika pedig külön is szerencsés helyzetben van, mert a verbászi Kármán József 1877-ben Zomborban megjelent könyvében egy sor hiedelmet helyhez is kötött; emleget temerini, óbecsei, óverbászi babonákat, s minden bizonnyal könyvének nagyobb része is Bácskához vagy Bánáthoz köthető.

Hátra van még, hogy a fentebbiekben már emlegetett népi tudás néhány sajátosságára is rámutassunk. Ez a kategória olyan ismereteket foglal magába, amelyek elsősorban a tapasztalaton alapulnak, s az embert körülvevő természetire vonatkoznak. A tapasztalatok mellett azonban az élő és élettelen világról kialakított kép szorosan összefonódik a hagyományos népi hiedelemvilággal is, ezért mutatathatók ki sokszor az irracionalitás elemei is a valós tapasztalatok mellett. Ez különösen néhány olyan folklór diszciplínával kapcsolatban mutatható ki, amelyet ez a tudomány külön kutat. Megfigyelhető például, hogy a népi időjósítás adataiban és leírásaiban a valós és természettudományos szempontból is elfogadható megállapítások mellett egész sor olyan motívum fordul elő, ami a racionális tapasztalatokon túli, a hagyományos népi hiedelemvilágnak azonban szerves része. A népi meteorológia tehát sajátos határeset a valós tapasztalatok és a hiedelemvilág között.

A meteorológiai etnoprognosztikának — népi jóslásnak — egyébként igen nagy irodalma van, hála Penavin Olga kutatásainak, a jugoszláviai magyar irodalom körében is, ezért megfelelő adatmennyiség áll rendelkezésre a népi meteorológiai jóslatok fent jelzett ambivalenciájának érzékeltetésére. A tudományos kutatás eredményei alapján ma az a vélemény alakult ki, hogy a népi tudásnak az időjárással kapcsolatos jósló tevékenysége rövid távon, tehát a közeli időjárásváltozások előjelei tekintetében, nagy valószínűség-százalékkal igazolható. Általában ismert — nálunk is — az a jóslat, hogy ha alkonyatkor vörös az ég alja, akkor másnap szél lesz. Ennek a népi időjósításnak a valószínűségét 80 százalékban állapították meg. Ehhez hasonló, bár némileg kisebb valószínűségű (60—70 százalék) az a jóslat, amely

szerint ha udvara van a holdnak, eső lesz. Ezeken kívül jól ismertek a messzire hallatszó harangszóval, a lecsapódó füsttel kapcsolatos jóslatok is, továbbá az a jóslat, hogy ha nagyon marnak a legyek, esős idő következik. (A messzire hallatszó harangszóval kapcsolatos időjóslás modernebb formája az, ha az esőt a messzire hallatszó vonatfűtő alapján jósolják meg. Az alapján véve szakrális funkciójú harang szerepét itt már a profán, modern közlekedési eszköz veszi át.)

A népi időjóslás azonban nem csupán rövid távon nyilatkozik meg. Az év jeles napjainak túlnyomó részéhez is kötődnek ilyen prognózisok; éppen ezért a népi tudás tapasztalat—hiedelem relációjában a kutatás számára alapvető az a kérdés, hogy egyes napok vagy időszakok időjárás-jellemzői mily mértékben lehetnek alkalmasak egy jóval távolabb eső másik időszak időjárásának előrejelzésére. Ennek kapcsán idézzünk egy sorozatot — Penavin Olga kutatásai alapján — a jugoszláviai magyarság ilyen természetű hagyományaiból.

Ha Longinus napján (december 1.) fúj a szél, akkor negyven napig szeles idő várható; ha Benedek napján (március 21.) dörög az ég, negyven napig szárazság következik; ha Medárd napján (június 8.) esik az eső, akkor negyven napig esni fog; ha Margit napján (június 10.) és Sárkány Boldogasszonykor (július 2.) esik az eső, még negyven napig esni fog; ha a negyven vértanú napján (február 10.) fagy, akkor negyven napig fagyni fog; amilyen idő van Vitális napján (április 28.), József napján (március 19.), Márton napján (november 11.), olyan idő lesz negyven napig; ha Gyümölcsoltó Boldogasszony napján (március 25.) a medve kijön a barlangjából, a béka megszólal, még negyven napig tél lesz; ha Hugó napján (április 12.) szép idő van, akkor utána negyven napig rossz idő lesz vagy fordítva.

Az idézett sorozat nem tart igényt a teljességre, ha azonban jobban megnézzük, nem lehet nem észrevennünk, hogy minden adatunkban következetesen előfordul a negyven napra való hivatkozás. A meteorológiai kutatás nem igazolta ezeket az elképzeléseket, bár bizonyos ciklikusság kétség-

kívül megfigyelhető az időjárás hosszabb távú alakulásában is. Nyilvánvalóan fölmerül akkor a kérdés, hogy honnan ez a vaskövetkezetesség, amellyel az adatok ezt a negyven napot emlegetik. Itt jutottunk el oda, hogy a népi tudás fogalmában nem csupán az igazolható megfigyelés és tapasztalat mutatható ki, hanem a szoros kötődés is a népi hiedelemvilág jelenségeihez, motívumaihoz. A kutatásnak egyébként vannak elképzelései arról, hogy ez a negyven nap hogy kötődik elsősorban a Medárd-naphoz, s talán a többihez is. Ami a Medárd-nap utánra megjósolt negyvennapos esőt illeti, az minden valószínűség szerint a nyári monszunesők kelet-közép-európai lecsapódásának vehető. A negyven napban több kutató a bibliai vízőzönre visszavezethető nyomokat lát: az özönvíz negyven nap és negyven éjjel tartott, ezalatt zuhogott az eső, Mózes negyven napig volt a Színai-hegyen stb. Bár az is kétségtelen, hogy a számok jelentésével foglalkozó irodalom a Biblián kívül egyéb adatokat is tud a negyvenes számmal kapcsolatban. Van olyan kutató, aki a negyven napban voltaképpen egy hathetes periódus némileg rövidített változatát látja.

Mindez azt sejteti, hogy a negyvenes szám (a negyven nap) ezekben a jugoszláviai magyar (s általában magyar) adatokban nem a hagyományos népi hiedelemvilág bűvös számát tartalmazza, hanem egy olyan másik számot, amely talán egyházi-kántortanítói közvetítéssel terjedt el, s szorította ki a minden valószínűség szerint harmincas vagy egyéb számot. Ezt XVII—XVIII. századi történeti folklór-adatok látszanak bizonyítani. Nagyobb mai anyag megvizsgálásakor talán előbukkannának olyan adatok is, amelyek a hármas vagy a hetes szám valamelyik többszörösét jelentenék. Talán ilyen nyomok őrződtek meg abban a Tivadar napjához (november 9.) kötődő tapasztalatban, hogy ha a hó ekkor nedves földre esik, harminc napig elvész a vetés, s gyakran drágaság következik utána.

A népi tudás keretébe persze nemcsak a népi időjósítás tartozik. Ide szorították sorolni a népi gyógyászatot is, az etnomedicinát, amely sok számmal kötődik például a népi növényismerethez, az etnobotanikához. Hosszú évszázadokig tartó

megfigyelések és tapasztalatok eredménye, hogy a hagyományos értelemben vett nép napjainkban is a „fűben-fában orvosság” elvét vallja, s az egészségügyi ellátottság napjainkban tapasztalható (bár korántsem megnyugtató) kiszélesedése mellett most is él a maga készíttette növényi gyógyszerekkel. S hogy a dolog még érdekesebb legyen: a tágabb értelemben vett „nép” is lassan-lassan újra visszatér ezekhez a gyógyászati formákhoz. Ennek oka minden bizonynyal abban is keresendő, hogy az orvostudomány mindenhatóságába vetett hit mintha megingóban lenne; sokan rájöttek arra, hogy az orvosok is emberek, bár napjainkban sem ritkák a „csodadoktorok”, akiknek híre nyilván elsősorban viszonyulásuk emberségességén alapszik.

A népi növényismeret azonban a tudományosan bizonyítható megfigyelések mellett számos irracionális elemet is tartalmaz, olyan mozzanatot, amely a népi hiedelmek körébe tartozik. Az *ebnyelvű fűről* (*Cynoglossum officinale*) azt tartja a népi tapasztalat, hogy ahol az terem, ott rágcsálók: vakondok, egerek, patkányok nem fordulnak elő vagy elmenekülnek. Erről a növényről a kutatás bebizonyította, hogy a rágcsálók idegrendszerére ható bénító anyagokat tartalmaz. Ebben az esetben tehát nem lehet irracionális elemről beszélni, hanem a föld- és kertművelés minden bizonynyal hosszú évszázados megfigyeléseiről. A népi hiedelemvilág, illetőleg az etnoprognosztika körébe tartozik azonban az az állítás, amely szélkében hallható gyűjtések során a *vadrépáról*, amelyet neveznek vadmurolknak vagy vadsárgarépanak is (*Daucus carota* L.). A vadrépa ernyős virágjának közepén általában (de nem minden virág esetében) néhány sötétbordó szírom is látható. Erről mesélik az öregasszonyok, hogy az ő gyermekükorukban még alig volt a virág szélén valami fehér, mivel az egész virág piros, illetőleg sötétbordó színű volt. Ezt azzal magyarázzák, hogy a világ az erkölcsi romlás lejtőjén halad lefelé, s mire az erkölcsi fertő mocsokja összezsap az emberiség feje fölött, addigra a vadsárgarépából teljesen kivész az a kevés bordó szín is. Ennek ékes bizonyítékát látják abban, hogy ma már a nők meztelenül járnak, nem titkolják el, ha szerelmesek valakibe

stb. Az is egyébként a hagyományos népi hiedelmek világába tartozik, s motívumai tekintetében a népi vallásossággal is szoros összefüggésben van, hogy a vadrépa virágján látható piros (bordó) színt Szűz Mária havi tisztulásával hozzák kapcsolatba. Erről eredetmonda olvasható könyvünk hiedelemszövegeket bemutató példatárában. Hogy hiedelemmel van dolgunk, azt az is bizonyítja, hogy nemcsak a vadrépával kapcsolatban hallhatók ilyen eredetmondák, hanem a *hunyorral* (*Polygonum lapathifolium* L.) kapcsolatban is. A szöregiek hiedelme szerint a hunyor levelén levő piros folt ered Mária havi tisztulásától, Háromszéken ezzel ellentétben úgy tartják, hogy ugyanennek a növénynek a piros foltja Jézus lábsebe lecsöpögő vérének nyomát őrzi. Nagyon valószínű, hogy a menstruáció őrzi az eredetibb változatot, ezt egyébként a „Máriaülte gaz” elnevezésű magyar eredetmondatípus elterjedtsége is jól mutatja. Nagyon valószínű, hogy Mária havi tisztulásának nyomát az egyházi befolyás helyettesítette a másodlagos Jézus lábsebének vére változáttal. Ez a példa egyébként eléggé beszédesen mutathatta be, hogy a népi hiedelemvilág igen komplex fogalom; a hiedelmek szorosan összefonódnak a népi tapasztalattal, valamint a népi vallásosság jelenségeivel is.

Külön lehetne beszélni még a *népi csilagismeretről* is, amely egy sor pontos megfigyelés mellett tartalmaz egy sor irracionális elemet is. A hagyományos népi hiedelemvilágnak külön elképzelései vannak a világmindenség szerkezetéről, amely napjainkra már nagyon sok elemében keresztényiesült, ennek ellenére a természettudományos felfogástól alapvető módon eltérő elemei és motívumai az egyetemes emberi gondolkodás előidejébe vezethetők vissza.

A fentiek során tehát kísérletet tettünk arra, hogy a szempontok egy részének szem előtt tartásával körüljárjunk néhány fogalmat, amelynek ismerete elengedhetetlen az olyan tartalmú munkák esetében, mint a miénk is. Ezek a fogalmak — *hiedelmek, hiedelemvilág, hitvilág, babona, népi tudás, népi vallásosság* —, mint láthattuk is, egymástól elkülöníthetők, de nem véletlenül kerülnek említésre egymás mellett. A népi hiedelmek, a népi vallásosság és a népi

tudás jelenségei ugyanis oly mértékben összefüggenek, hogy egy-egy jelenség kapcsán mindhármójuknak említésére szükség van. Ezt — úgy hisszük — a menet közben említett néhány példa erejéig szemléltetnünk is sikerült.

S mivel könyvünk központi kérdése mégis a hiedelemvilág (babonák), vessünk még egy pillantást arra is, hogy a népelet egészében hol is keresendő a helye. Mielőtt erre utalnánk, hadd említsük még meg a hiedelemkutatással kapcsolatos újabb irodalom álláspontját, amely szerint a népi műveltségen belül a népi hiedelmek rendszert alkotnak, tehát a népeletben voltaképpen *hiedelemrendszerről* lehet beszélni. A hagyományos népi hiedelmek rendszere a hagyományos értelemben vett népi társadalom tudatának része, amely a népi tudás realitása, valós tapasztalatai, valamint a közösség által gyakorolt tételes vallás teológiai szabályai között, azokkal szoros kölcsönhatásban határozza meg az adott közösség (népi társadalom) egészének és tagjainak gondolkodásmódját, viselkedését, cselekedeteit a mindennapok és ünnepek során. Nem lehet tehát nem észrevenni, hogy egyfajta szabályozó rendszerről van szó, amely a közösséget áthatja, s elsőrendű jellemző ereje van. Ennek értelmében lehet etnikai hiedelemrendszerről beszélni, amely ugyan sajátos jegyeiben eltér egy másik etnikai hiedelemrendszertől, de jellemzőinek egy része közös; ez nem is meglepő, hisz pl. a dichotómia, a világmindenség felépítése, a bűvös számok stb. szinte mindegyik eddig feltárt és leírt etnikai hiedelemrendszerben kimutathatók.

Az eddig elmondottak fényében a jugoszláviai magyarság hiedelemvilága — bár sok vonatkozásában még feltárásra, leírásra és értelmezésre vár — ugyancsak etnikus hiedelemrendszert ígér; alapvető jegyeinek, jellemzőinek tekintében elválaszthatatlan a magyar nép hiedelemvilágától, azzal identikus, néhány eddig megismert vonásának tanúsága szerint igen értékes archaizmusokat is megőrzött a folklorisztika számára. Mivel azonban ennek a hiedelemvilágnak a hordozói nem kompakt nyelvi és etnikai közegben élnek, érthető, hogy hiedelemviláguk magába olvasztott olyan motívumokat is, amelyek az együtt élő vagy szom-

szédos népektől indultak ki. Ily módon úgy is lehet venni, hogy a jugoszláviai magyarság népi hiedelemvilága az etnikus meghatározottság mellett egyfajta átmenetet példáz a magyar és délszláv (elsősorban szerb és horvát) népi hiedelemvilág között. A későbbiek során — amennyire azt egy ilyenfajta áttekintés szempontjai és terjedelme megengedi — szeretnénk ejtjük annak is, hogy ezekre a komparatív mozzanatokra utaljunk, annál is inkább, mert a magyar—délszláv folklorisztikai egybevető vizsgálatnak sok adóssága van.

Hisszük, hogy az egybevető mozzanatok felvetése és beépítése egy ilyen jellegű leírásba hozzásegít ahhoz, hogy sok jelenséget jobban megérthessünk.